

Ярослав ГРИЦАК

КОНСТРУЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МІСТА: ВИПАДОК ЛЬВОВА*

Серед історій, що часто розповідають про Центрально-Східну Європу, є анекдот про людину, якій випало жити у кількох різних державах, не покидаючи рідного міста. Ця історія добре пасує Львову, де з 1914 року донні змінилося вісім політичних режимів. Ті декілька сотень львівських сімей, котрим пощастило пережити війну, залишитися у місті і – що важливо – зберегти за собою передвоєнне помешкання, могли б розказати ще одну історію: про те, як вони спромоглися жити на різних вулицях, не виїжджаючи за межі своєї квартири. У Львові є лише кілька вулиць, що з дев'ятнадцятого століття зберегли свою первісну назву¹. Більшість тих назв мінялася з кожною зміною влади. За частотою і масштабом перейменування вулиць Львів може претендувати на звання чемпіона серед великих міст у цій частині світу – а можливо, й на всьому євразійському континенті взагалі.

Треба зразу сказати, що не Львів і навіть не Східна Європа започаткувала традицію перейменувань. Як і в багатьох випадках, коріння модерних традицій бере початок із Французької революції. 1793 р. паризькі депутати вимагали від Національних зборів почати систематичне перейменування вулиць і площ “відповідно до республіканських цінностей” і таким чином подати громадянам урок революційної етики”. “Слова лилися потоком”, – писала дослідниця культури Французької революції Лін Гант (Lynn Hunt) – і мали “виняткову магічність” і “чимраз більше набирали емоційної, навіть загрозливої для життя

* Доновнена і перероблена версія статті, що вперше надрукована як “Constructing a National City: The Case of Lviv”, in John J. Czaplicka and Blair A. Ruble, eds., *Composing Urban History and the Constitution of Civic Identities* (Washington, DC, Baltimore and London, 2003), pp. 140–164. Скорочена версія була надрукована у: *Критиці* 11, 1–2 (111–112) (січень-лютий 2007), с. 13–17. Користаючися з нагоди, хочу подякувати Вікторіві Сусаку за допомогу у збиранні матеріалу та укладанні карт.

значущості". Внаслідок цього політична мова "була не просто виразом ідеологічної спрямованості, визначеної соціальними та політичними інтересами, що лежать в її основі. Мова допомагала диференціювати сприйняття інтересів, а отже, розвиток ідеологій. Іншими словами, революційний політичний дискурс був риторичним; це був засіб переконання, спосіб перетворення соціального та політичного світу"².

У разі Східної Європи, перейменування почалися щонайменше п'ятдесятма роками пізніше, з появою тут політичних рухів та режимів, що переймали логіку націоналізму. Однак наймасовіша хвиля перейменувань настає з перемогою комуністичної революції у 1917–1922 рр. Що споріднює націоналістичний і комуністичний досвід, то це їхня особлива увага до селянства, що мало стати одним із головних об'єктів ідеологічного перевиховання. Впродовж усього ХХ століття селяни масово перебиралися у міста внаслідок індустріалізації та радянської колективізації, компенсуючи величезні демографічні втрати у міському населенні, спричинені Першою, а особливо Другою світовою війною. У разі Львова, втрати за результатами Другої світової війни становили близько 80 відсотків населення³. Ще у 1999 р. близько двох третин львівського населення не було народжене у Львові, а близько половини були виходцями із села у першому поколінні⁴. Перипетії східно-європейської політики ХХ століття не можна повністю зрозуміти, якщо не врахувати її специфічно "селянського коріння": великі революційні перетворення здійснювалися головним чином коштом селянства, а "приручення" селян та їхніх нащадків було постійним клопотом кожної влади.

Вважається, що спільноти, які розвинули складніший і багатший набір мітів, здатні витримати значно більший стрес і нестабільність (політичні, економічні, соціальні, тощо), аніж спільноти з порівняно бідним набором мітів. Коли дві спільноти перебувають у боротьбі, деякі із членів слабшої можуть змінити лояльність, тобто асимілюватися. Це стається найчастіше тоді, коли "бідна на міти спільнота визнає, що рух догори вимагає відмови від своєї культури, мови і мітологічного світу в обмін на щось краще, на кращий світ. По суті, цю мету і мав на увазі комунізм у Центральній та Східній Європі"⁵.

У Львові сталося навпаки. В той час, як більшість повоєнних переселенців із сіл в інших українських містах значною мірою зазнала асиміляції у панівну російсько-советську культуру, Львів асимілювала українська культура місцевих селян та їхніх дітей. “Дивна політика Львова” привернула пильну увагу науковців. Переважно дослідники зосереджуються на соціальних та політичних аспектах “націоналізації”⁶. Ця стаття натомість зосереджується на символічній кодифікації суперечливого міського простору. Тут аналізую особливий набір історичних символів, характерних для модерної міської культури – назви вулиць. Саме назви вулиць є найбільш поширеними символами, більш поширеними, ніж пам’ятники та меморіальні дошки. Люди неминуче звертаються до них щодня, йдучи до місця праці, показуючи дорогу новоприбулому, викликаючи таксі чи швидку допомогу тощо. Як потверджує приклад Львова, ці символи дуже важливі для конструювання образу національного міста. Їх можна читати як текст, надто як популярний підручник, що висвітлює найславетніші та найтрагічніші періоди національної історії, представляє героїв, які збуджують почуття гордості за приналежність до певної національної спільноти, або нагадує про мучеників, чия особиста жертва заради цілої нації заслуговує наслідування. Парафразуючи Ернста Ренана, вони відображають особливу форму “соціального капіталу”, більш цінну для узгодження стратегічних ідей на майбутнє, аніж митна служба, пошти і прикордонні смуги⁷.

У Львова як міста з привалою історією було багато матеріалу для конструювання такого типу соціального капіталу. Писана історія та усна традиція зберігали пам’ять про руських князів, польських королів, німецьких бюргерів, українських козаків, російських царів та єврейських рабинів, пов’язаних з історією міста з-перед XIX століття. В модерні часи місто, з одного боку, відіграло ключову роль у формуванні польського, українського та єврейського націоналізмів, а з іншого, саме формувалося під впливом боротьби між “наддержавами” за панування над регіоном.

Хоча Львів демонстрував багатий історичний матеріал, для того, щоб створити послідовний образ, що легітимізував би кожен із національних та політичних проєктів, більшість його складників ще треба було відібрати і перетворити. Символи, що не пасували образу, треба було применшити на значущості або цілковито

стерти, згідно зі знаним висловом Ренана, за яким “забування [...] є визначальним чинником у творенні нації...”⁸.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ МІСТА: 1870–1938

Цей процес запустили – але не впровадили – перші австрійські чиновники, кількість яких у місті набагато збільшилася після Габсбурзької анексії Львова і Галичини у 1772 році. У 1772–1825 роках вони розпочали великомасштабну реконструкцію міста, збудувавши великий модерний центр за межами середньовічних укріплень. Реконструкція велася відповідно до загального принципу модерного європейського міського планування, а саме створення достатньої кількості вулиць. Новим вулицям надано строго технічних назв: *Untere Strasse* (Підвальна), *Neue Strasse* (Нова), *Theatergasse* (Театральна) та ін.⁹ Лише кілька назв апелювали безпосередньо до габсбурзького правління. У 1821 році *губернаторському радникові Вільгельмові Райценгайму* спада на думку ідея використати старий фортифікаційний вал: це місце засипали, обсадили тополями та каштанами і перетворили на променад. Львів'яни визнали заслугу радника, назвавши цю алею Райценгаймівкою. Однак назва не утрималася надовго: пізніше, коли на Рейценгаймівці збудували палац губернатора, її перейменовано на Губернаторські вали¹⁰. Другою назвою, пов'язаною з Габсбургами, була площа Фердинанда (*Ferdinandsplatz*), названа на честь цесаря¹¹. Однак жодна з тих назв не прив'язана до пам'яті минулого німецького періоду Львова (XIV–XVI ст.). Австрійські бюрократи намагалися насадити лояльність до правлячої династії, але не до нації. В кожному разі, як правлячу династію, так і державних службовців цікавила радше сучасність, аніж минуле.

Попри свої наміри, вони спровокували піднесення місцевих націоналізмів. Польські еліти почувалися загроженими зростаючим онімеченням міста. Під час Наполеонівських воєн та весни народів 1848 р. вони намагалися перебрати владу над Львовом і всією Галичиною. Невдача національних повстань водночас в Австрійській та Російській імперіях змусила їх до компромісу з Габсбургами. Австрійський уряд теж схилився шукати порозуміння з польськими елітами, оскільки був послаблений низкою військових поразок, а також внутрішньою напругою в багатонаціональній імперії. Впровадження самоврядування у 1860-их роках та полонізація провінції стали умовою *sine qua non*

лояльності польських еліт до Габсбургів. Польський образ міста напередодні Першої світової війни виявився на різних рівнях, від переважання польських еліт у локальних урядах аж до польських назв вулиць¹².

Перша велика хвиля перейменувань розпочалася у 1869–1871¹³, одразу після відновлення міського самоврядування, і тривала аж до Першої світової війни. Ця стадія виявила кілька схем, що повторювалися у пізніших перейменуваннях. По-перше, при виборі назв перевага надавалася сучасним національним героям та культурним постатям (вулиці Костюшка (*ulica Kosciuszki*), Міцкевича (*Mickiewicza*), Кілінського (*Kilinskiego*)). По-друге, подибуємо багато назв, що відсилали до історії міста (Казимірівська, Зиморовича, Фредра – *Kazimierzowska, Zimorowicza, Fredry*, та ін.)¹⁴. Ще одна тенденція полягала у повторенні імен найвидатніших постатей: так, існувало три вулиці, пов'язані з пам'яттю польського короля Яна III Собеського (вулиця Собеського, Собєщизна і вулиця Короля Яна III – *ulica Sobieskiego, Sobieszczyzna, Króla Jana III*), а також вулиця і площа, названі на честь знаного польського революціонера Юзефа Бема (*Józef Bem*).

Відродження польської держави у 1919 році стало початком нової стадії перейменування. Вона відбувалася в докорінно нових міських умовах: у міжвоєнну добу кілька навколишніх передмість і сіл об'єднали у “великий Львів”, а це призвело до відчутного зростання кількості вулиць – зі 120 до 1000¹⁵. Це означало зокрема, що можна було застосовувати більший асортимент імен, а отже, за означенням, створити інтенсивніше польський образ міста. Серед хвилі нових перейменувань варто відзначити високу частоту назв, пов'язаних із недавніми національними змаганнями поляків (1914–1919), особливо з польською перемогою в польсько-українській війні (1918–1919) за контроль над Львовом: вулиці Дітей Львова, Легіонів, Алея Фоха, Галера, Галєрївцїв, Орлят, Оборони Львова, Оборонцїв Львова, Оборони Двїрця (*ulica Dzieci Lwowa, Legionów, Aleja Focha, Hallera, Hallerczyków, Orlat, Obrony Lwowa, Obrońców Lwowa, Obrony dworca*). Природньо, польські назви виразно домінували як у центрі, так і на околицях міста.

Інші етнічні групи були представлені дуже слабо. Євреї були другою за чисельністю групою у Львові після поляків. Однак

було лише шість вулиць із єврейськими іменами. До того ж вибір цих імен виявляв дуже “польське” бачення місцевої єврейської історії. У чотирьох із шести випадків ішлося про т.зв. “поляків Мойсеєвої віри”, тобто поляків єврейського походження, котрі прямо чи непрямом були причетні до колонізації Львова і місцевої юдейської громади : вулиці Др. Емілі Біка, Мойзеса Бейсера, Германа Діаманда, Мауриція Рапапорта (*ulica Dr. Emila Byka, Mojzesa Beisera, Hermana Diamanda, Maurycia Rappaporta*). Лише одну вулицю названо на честь прихильника німецької асиміляції євреїв, рабина першої реформованої синагоги у Львові Кона, якого вбив фанатичний ортодоксальний єврей (*Rabina Kohna*)¹⁶. Лише одна з вулиць нагадувала про ортодоксальних євреїв, які становили більшість місцевої єврейської громади (Старозаконна). Показово, жодна з вулиць не носила “сіоністської” назви, попри те, що Львів був знаним центром сіоністських організацій¹⁷. Єврейські назви (за єдиним винятком – Діаманда) надавалися вулицям у єврейській частині міста – але навіть там становили меншість.

Попри те, що відсоток українців у місті був удвічі нижчим за відсоток євреїв (відповідно 32% та 16% на початку 1930-х років), кількість вулиць з українськими іменами була в два з половиною рази вищою. Однією з них була стара Руська вулиця, де з часів середньовіччя проживало “руське” (некатолицьке східно-християнське) населення. Решта 14 одержали свою назву наприкінці XIX – у перші десятиліття XX століття: вулиці Івана Франка, Івана Котлярєвського, Миколи Лисенка, Івана Мазепи, Петра Могили, Князів Острозьких, Огоновського, Гетьмана Сагайдачного, Ізидора Шаранєвича, Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка, Шевченка Бічна, Івана Вагілевича, Вернигори (*Iwana Franki, Iwana Kolliarewskiego, Mykoii Lysenki, Iwana Mazepy, Petra Mohyly, Ostrogskich Ksiazat, Ogonowskiego, Hetmana Sahajdacznego, Izydora Szaraniewiczza, Markijana Szaszkevicza, Tarasa Szewczenki, Szewczenki Boczna, Iwana Wagilewiczza, Wernyhory*). Чисельну перевагу українських вулиць над єврейськими можна віднести на рахунок сильного українського національного руху, який за своїми мобілізаційними здатностями та можливостями чинити тиск на владу переважав єврейську громаду. Але навіть за таких обставин дві вулиці – вигаданого українського козака Вернигори¹⁸ чи українського письменника полонофільської орієнтації Івана Вагілевича –

містили натяк на участь українців у польських національних змаганнях. Хоча до Першої світової війни місцева русько-українська громада була поділена на власне українську і русофільську за орієнтацією, русофіли, так само як сіоністи в разі євреїв, не удостоїлися честі бути достатньо репрезентованими серед назв – єдиний виняток становила вулиця Ізидора Шараневича. Добір русько-українських імен – тобто перевага українофільських імен перед русофільськими – виразно показував, що польська влада визнала “український”, а не “руський” характер місцевого греко-католицького населення. Правдоподібно, цю перевагу треба також віднести на рахунок сильного українського руху. До того ж влада могла надати перевагу українофілам над русофілами, але репрезентивність русько-українського населення у назвах вулиць навіть близько не могла зрівнятися з польським образом Львова. Попри те, що кількість вулиць з українськими назвами зростає (з п’ятьох у 1916 році до п’ятнадцятьох у 1938), їхня частка зменшилася з 4,5% до 1,3%¹⁹. Окрім того, українські вулиці містилися поза центром, у непрестижних районах. Найбільш промовистим фактом було те, що ім’я Шевченка було надано вулиці в передмісті, котра перед тим носила назву “Болотяна”²⁰.

Польський образ міста мав посилитися після чергової хвилі масових перейменувань, запланованих на честь двадцятої річниці Польської Республіки. Проект розроблено у 1938 році, і 15 листопада 1939 року мало розпочатися його втілення. Друга Світова війна поклала край цим намірам²¹. Попри однозначний польський націоналістичний ухил міських влад міста з 1870-х по 1939 р., варто відзначити існування певних юридичних практик, які дозволяли чільникам української та єврейської меншин апелювати до міської влади за надання деяким із вулиць “національних” імен. І радянський, і нацистський режими скасували навіть ці обмежені практики. Починаючи з радянської (1939) та нацистської (1941) окупацій, нові назви надавалися винятково за наказами влади.

У часі німецької окупації кількість вулиць із польськими назвами було різко зменшено. Їхні назви змінено на нейтральні: Алейна (*Alleenstrasse*), Поетів (*Dichterstrasse*), Головна (*Hauptstrasse*), Паркова (*Parkstrasse*). Ця “нейтральність” для посвячених мала, однак, виразно німецький характер: подібні назви були звичними у німецьких містах²². Єдиний значний

виняток стосувався назви *Adolf-Hitlerring*, наданої центральному проспектові міста. Кількість українських назв зменшено спершу до шістьох (*Frankistrasse, Lysenkistrasse, Ogonowskiegostrasse, Scharaniewiczastrasse, Schewtshcenkistrasse, Wagilewitschastrasse*), а тоді до чотирьох (*Frankistrasse, Lysenkistrasse, Ogonowskiegostrasse, Scharaniewiczastrasse*). В кожному разі, вони не могли зрівнятися з кількістю залишених польських назв (56). За іронією, збережено також кілька єврейських назв (*Rapoportstrasse, Diamandstrasse, Starozakonna*). Хоча образ Львова як польського міста було порушено, місто не набрало ані переважно німецького, ані тим більше українського вигляду²³. Парадоксальним чином, нацистські перейменування виявили тенденцію до інтернаціоналізації міста. Ця тенденція, однак, не мала нічого спільного з ідеологією. Вона була продиктована прагматичними міркуваннями: окупаційна влада мусила піти назустріч німецьким офіцерам і солдатам, які скаржилися, що перейменування вулиць перешкоджає їм орієнтуватися у місті – а тому припинила даліше “німечення” Львова.

Формування радянського міста, 1939–1989

Образ Львова як інтернаціонального міста був наслідком радянського правління. Цей процес проходив у різні періоди з різною інтенсивністю. В часі першої радянської окупації (1939–1941) перейменування не мало масового характеру. Перейменовано лише 39 з 1000 вулиць, усі у центральній частині Львова²⁴. Натомість цьому, упродовж 1944–1969 років перейменовано 1042 вулиці (85%) по всьому місту²⁵. Українські назви ніколи не становили переважної більшості. Під час першої хвилі (1939–1941) із 36 нових назв лише 5 (14%) стосувалися української історії²⁶; на 1969 рік їхня частка складала 20 відсотків. Але хоч би про яку хвилю перейменування йшлося, переважна більшість українських назв стосувалася радянської історії.

Поодинокі досовєтські винятки стосувалися вулиць із назвами-іменами козацьких чільників, які боролися проти поляків начебто за возз'єднання з росіянами (Богун, Хмельницький), іменами українських письменників, які або зробили внесок у російську культуру (Гоголь, Короленко), або входили в когорту т.зв. “революціонерів-демократів” (Леся Українка, Франко, Кобилянська). Будь-яке ім'я з української історії з

натяком на відверті антиросійські чи антисоветські настрої нещадно стиралося з мапи. В такий спосіб зникло ім'я Івана Мазепи та галицьких консервативних інтелектуалів ХІХ століття Ізидора Шараневича та Омеляна Огоновського.

Советській владі були потрібні символи, що могли б демонструвати місцеве коріння комуністичного режиму. Й історія Західної України могла надати низку імен місцевих марксистських та комуністичних постатей, наприклад, чільників Комуністичної Партії Західної України (КПЗУ). Проблема, однак, полягала у тому, що більшість із них стали жертвами радянських репресій. Вихід було знайдено за рахунок другорядних членів партії (Коцко) чи робітника, що пав жертвою польських репресій (Козак), або назв фіктивних таємних прокомуністичних організацій, що їх вигадала радянська пропаганда (Народна гвардія ім. Івана Франка). Іншим зручним символом стало ім'я Івана Франка: у молодості він захоплювався марксизмом, брав участь у соціалістичному русі і до того ж помер за рік до революції 1917 р. – отже, не встиг запламувати себе антикомуністичним ставленням (інша справа, що Франко у часи зрілості був українським націоналістом і гострим критиком Маркса – але ці факти влада воліла замовчувати). У кожному разі, у Львові на честь Франка названо вулицю, площу, університет. Театр Опери і парк у центрі міста. Так само у центрі у шістдесятих роках минулого століття споруджено йому величезний пам'ятник. У порівнянні з ним, культ Шевченка посідав друге і скромніше місце. Шевченко “дістав” центральний проспект та одну з найдовших вулиць, але у радянському Львові ніколи не було пам'ятника йому. Влада послідовно відхиляла петиції місцевої української інтелігенції щодо зведення пам'ятника найбільшому українському постові, боячись, як би такий монумент не став місцем проведення антирадянських акцій²⁷. У цьому відношенні Львів цілковито відрізнявся від інших великих українських міст, кожне з яких – включно з найбільш зрусифікованими Харковом, Донецьком та Одесою – мало свій пам'ятник Шевченкові.

Українські історичні постаті після дуже прискіпливого радянського відбору становили лише другу за чисельністю групу. Найбільшу групу становили імена радянських діячів (31 % у 1941 та 24 % в 1969 рр.). Слідом за радянською та українською групами йшли російські назви (Пушкіна, Лермонтова, Некра-

сова, Тургенева, Чернишевського та ін. – усього 10 %) – котрі у переважній більшості не мали жодного стосунку до місцевої історії, але без яких годі було уявити жодне радянське місто. Ще близько 3% становили вулиці з іменами “прогресивних” західних мислителів і революціонерів – Марата, Дарвіна та ін. – посиланням на яких радянська влада демонструвала свої претензії на універсальність.

Советський образ Львова посилювався “неісторичними” назвами вулиць. Найбільшу групу (13%) серед них становили географічні. Це була географія Радянського Союзу (включаючи радянську Україну – вул. *Абхазька, Азовська, Білоруська, Дніпровська, Київська, Донецька, Краснодарська, Ленінградська, Московська* та ін.) та комуністичного табору (вул. *Албанська, Корейська, м. Печа* та ін.). Була також група назв (5%) які відображали новий, індустріальний характер міста, проголошений і втілений з приходом радянської влади (вул. *Автозаводська, Автотранспортна, Будівельна, Енергетична* та ін.)²⁸.

Інтернаціональний образ Львова у радянській інтерпретації був дуже вузьким. Бо його домінантою стало стирання пам’яті про не-українські місцеві етнічні групи. Ця політика найбільше заторкнула вулиці з польськими назвами. Їхнє число зменшено до мінімуму. Ті кілька, що залишилися (вул. *Коперника, Міцкевича, Костюшка, Словацького*) і кілька нових (вул. *Банаша і Бой-Желінського*, названі на честь польських професорів Львівського університету), приписувалися до радянського історичного пантеону “прогресивних” постатей. Повністю були зліквідовані єврейські назви, так, ніби перед 1939 роком у Львові євреїв не було²⁹. Як і в разі українців, була повністю проігнорована пам’ять про місцевих комуністичних діячів єврейського походження. Ще більш промовистим є приклад з родоводом Карла Маркса, котрий з материнського боку належав до родини місцевого равина. Ця родина мешкала у Львові аж до Другої світової війни, і з нею були породичені як згаданий вище равин Коен, так і знаний польський літературний критик Остап Ортвін, який навіть зовнішньо походив на Карла Маркса³⁰. Однак на радянській мапі Львова не знайшлося місця ані для Коена, ані для Ортвіна.

Советський образ Львова відповідав офіційній концепції “нової історичної спільноти – багатоетнічного радянського

народу". Радянська влада була ладна толерувати певні стічні відмінні риси кожної групи, доки вони не набирали національного (політичного) виміру. Оскільки історична пам'ять відіграє вирішальну роль у формуванні національних ідентичностей, національна історія – чи, радше, знаціоналізоване уявлення про минуле – стала головною мішенню і головною жертвою цієї політики³¹. Хоча позірно назви вулиць Львова відображали радянський інтернаціональний образ міста, насправді він був дуже національним – у сенсі творення радянської нації. У ньому не було місця ані для українського, ані для польського, ані для єврейського національного міту.

Конструювання українського Львова: 1990-1997

Творення радянської нації увінчалось певним успіхом, якщо судити з живучості радянської ідентичності у російськомовних містах на Сході і Півдні України наприкінці радянського режиму та у перші роки після його падіння³². Але у випадку Львова цей проєкт зазнав повного фіаско. Стирання радянського образу міста розпочалося тут уже в останні місяці радянського режиму. Перші вільні вибори у радянському Союзі (березень 1990 року) привели до влади у Львові некомуністичний уряд як на міському, так і на обласному рівні. Звернення першої сесії Львівської облради визначило Львівську область як "острів свободи", що має на меті "покласти край тоталітарній системі". Справа заміни радянських символів на українські національні набрала першочергової ваги. Достатньо сказати, що Львів став першим містом у радянському Союзі, в якому демонтовано пам'ятник Ленінові (вересень 1990), і першим великим містом у Радянській Україні, в якому було офіційно вивішено український національний прапор³³.

Усередині Львівської міськради засновано Комітет національного та культурного відродження. До його перших ініціатив належало перейменування міських вулиць. Голова комітету Ярослав Сватко звернувся до директора Центрального Державного Історичного Архіву у Львові Ореста Мацюка з проханням створити групу експертів для розробки пропозицій. До групи увійшло шестеро осіб – Орест Мацюк, Іван Сварник, Андрій Дорош, Роман Крип'якевич, Володимир Вуйцик, Богдан Якимович. Більшість із них були фаховими істориками. Єдиний виняток становив Роман Крип'якевич, фахівець із технічних наук.

Однак як син званоно львівського українського історика Івана Крип'якевича, він мав архівну колекцію свого батька, яка, зокрема, містила теки про історію львівських вулиць.

На свій спосіб, склад цієї групи відображав драматичну історію Львова. Крип'якевич і Дорош були єдиними, хто належав до другого покоління народжених у Львові інтелектуалів. Родини чотирьох інших походили з-поза Львова, включно із (яку випадку Сварника) Східною Україною. Через свої фахові заняття українською історією, вони тією чи іншою мірою зазнали переслідувань від радянського режиму. Орестові Мацюку не дозволили захистити дисертацію, а книжку Володимира Вуйчика виключено із широкого обігу. Роман Крип'якевич кілька разів мав клопоти через свою задіяність у культурній царині і зрештою втратив працю в академічному інституті. Івана Сварника студентом у сімдесятих роках виключено з Львівського університету за читання і обговорення начебто антисоветської літератури (насправді ж, ішлося про читання й обговорення довоєнних праць з історії України). Таку ж кару розділила з ним Мар'яна Долинська, яка навчалася у Львівському університеті на тому ж курсі і яка у 1991–1993 роках змінила Сватка на чолі міського Комітету національного і культурного відродження.

Сватко і Долинська брали участь у зустрічах групи, виконуючи функцію зв'язку між експертами і міськрадою. Кожен експерт готував свої пропозиції з приводу нових назв вулиць. Ці пропозиції обговорювалися на регулярних щомісячних зустрічах групи і після досягнення консенсусу передавалися міськраді. За кількома винятками, ані у групі, ані поміж групою і міськрадою, не було великих суперечностей. Експерти відчували, однак, постійний тиск знизу, з боку громадських організацій і осіб, які наполягали на вшануванні певних імен (найчастіше, імен чільників своїх організацій, або ж своїх родичів). Ніхто з експертів не отримував за свою працю грошей, і цей факт вони мали за свідчення своєї громадянської відповідальності й інтелектуальної незалежності.

Експертна група працювала сім років (1990–1997) і подала 550 пропозицій³⁴. На самому початку праця просувалася дещо хаотично. Але досить скоро експерти розробили низку загальних принципів³⁵. Деякі з них за своєю суттю були чисто технічними: імена не могли повторюватися (аби уникнути ускладнень для

поштової служби чи таксівок) або належати живим людям³⁶. Інші принципи, однак, диктувалися ідеологічними міркуваннями. По-перше, експерти намагалися відновити у місті історичні назви вулиць (у деяких випадках відновленню назви мало передувати відновлення самої вулиці, оскільки декотрі з них стали жертвою радянського “укрупнення”). По-друге, нові імена мали відображати український характер міста. Неукраїнські імена приймалися лише тією мірою, якою їх носії мали безпосередній стосунок до міста, або були широко знаними за межами Львова – але за умови, що вшанування цих імен не принижувало національної гідності українців. Де тільки можливо, вибір імени мав відображати історичну реальність: вулиця мала слугувати пам’яттю про особу, що на ній мешкала. У виборі імен із різних можливих варіантів група експертів, по-третє, враховувала також престижний чи непрестижний характер вулиці. Вважалося, що ім’я першочергової ваги не можна надавати вулиці, надто віддаленій від середмістя, або ж такій, що перебувала у поганому стані. Нарешті, був “мовчазний” принцип не чіпати покищо окремі назви, щоб створити певний резерв – заради вшанування сучасних українських діячів після їхньої смерті³⁷.

Для дослідження перейменувань винятки з описаних вище правил, а не самі правила, становлять особливий інтерес. Щодо повторних назв, то їх збережено у випадках із Шевченком і Франком. Вулиця Франка становила виняток також із ще одного погляду: попри те, що це була “укрупнена” радянська вулиця, створена з низки менших вулиць, група експертів залишила її цілою. Всі згадані вулиці порушували ще один принцип: жодна з них не відтворювала історичних (тобто досоветських) назв. Це ще більш відчутно з вулицею Лесі Українки – на противагу іншим вулицям, вона розташована у найстарішій історичній частині міста. Оскільки Шевченко, Франко і Леся Українка є основними постатями українського національного пантеону, їхні імена збережено, попри порушення низки основних принципів, розроблених групою експертів.

Ще один цікавий випадок стосується імени радянського маршала Конєва, який влітку 1944 року звільнив місто від нацистів. Він зробив Львову велику послугу, бо врятував його від воєнної руйнації. В радянські часи його ім’я носила одна із найкрасивіших вулиць, котра вела до Стрийського парку. Група

експертів, однак, прийняла рішення видалити його ім'я, оскільки він був відповідальним за масові людські втрати серед галицьких українців, набраних у Радянську армію на останніх стадіях війни, а також за жорстоку розправу з українськими повстанцями³⁸.

Основний задум полягав не лише у тому, щоб створити український образ міста, але у тому, щоб популяризувати й закорінити у масовій свідомості українську історичну пам'ять. Перевага надавалися іменам українських історичних постатей, тотально замовченим у радянський період. Ці імена надавалися центральним і найбільш заселеним вулицям з інтенсивним транспортним рухом (вулиці Мазепи, Дорошенка, Грушевського³⁹, Винниченка, Петлюри, Бандери та ін.). Інший принцип полягав у тому, щоб заповнювати певні райони наборами імен, що представляють певний розділ української національної історії. Тому двом сусіднім вулицям надано імена київських князів Ольги та Володимира; ще один квартал заповнено іменами чільників українського націоналізму 1920–1940-вих років (Євгена Коновальця – Андрія Мельника – Степана Бандери – Романа Шухевича).

Центр міста перетворено на символ української незалежності і соборності. Головний проспект (колишній *Hittlering* і Проспект Леніна) перейменовано на Проспект Свободи. Вибір назви імпліцитно вказував на прозахідну орієнтацію: первісно пропонувався “Проспект Незалежності”, однак це формулювання визнано невдалим, оскільки його було би важко вимовляти англомовним і німецькомовним туристам. До того ж, на одному з центральних будинків проспекту є фігура Свободи – а це нагадувало про американську *Statue of Liberty*.

Проспект Свободи став місцем розташування шойно збудованого пам'ятника Шевченкові. Це поєднання “Свобода-Шевченко” повторюється також і через те, що проспект Свободи сусідить із проспектом Шевченка. Два кінці Проспекту Шевченка виходять відповідно на вулиці Драгоманова і Грушевського – двох східноукраїнських інтелектуалів, які зробили великий внесок в українізацію Галичини. Вузол, у якому проспект Шевченка поєднується із вулицею Грушевського, позначено великим пам'ятником Грушевському як “першому президентові незалежної української держави” (яким він насправді ніколи не був, бо ж УНР у 1918 році була парламентською республікою). Три

інші дотичні вулиці носять імена “президентів” регіональних західноукраїнських держав – Августина Волошина (Карпатська Україна), Євгена Поповича (Буковина) і Костя Левицького (Галичина). Ще одна площа, до якої ведуть проспекти Свободи та Шевченка, носить ім’я Соборної – тобто є символом “соборности” (єдності) українських земель⁴⁰.

З усіх українських імен більшість стосується модерної української історії XIX та XX століть. Домодерну національну історію представляє давньоруська (14 імен) і козацька (32 імені), тобто періоди, коли, згідно з національною парадигмою історії, українці мали власну національну державу або боролися за неї. Є також група місцевих історичних постатей (10 імен), які народилися або жили у Львові – їх вибрано, аби символізувати український характер міста у середньовіччі та ранньомодерні часи. Добір імен з модерного періоду організовано за подібними критеріями. XIX століття представлено винятково діячами українського національного відродження. Цю групу можемо поділити на дві більш чи менш рівні частини галичан і не-галичан (у відношенні 58 до 67), що мало б відображати значний внесок Львова та Галичини в модерне українське націотворення. Найбільша кількість (202) стосується XX століття, тут домінують чільники та діячі українського націоналізму. Історія українського націоналізму знову ж таки подається вибірково. Низку важливих представників ліберальної (Мілена Рудницька), соціал-демократичної (Володимир Старосольський) чи несовєтської комуністичної (Роман Роздольський) течій полишено без уваги, тоді як войовничу націоналістичну течію представлено у значно більших кількостях і значно менш вагомих постатях.

Ця остання тенденція спричинила серйозну напругу поміж місцевими і центральними органами влади, як у радянському Союзі, так і в незалежній Україні. Досить сказати, що у грудні 1990 і червні 1991 років у Західній Україні висаджено у повітря три націоналістичні пам’ятники – Євгенові Коновальцю і Степанові Бандері, чільникам ОУН та дивізії СС-Галичина. Зробив це, за чутками, той самий антитерористичний загін КГБ, що діяв у Вільнюсі у січні 1991 року⁴¹. Тоді як у Західній Україні націоналістичні постаті вважаються центральними українськими історичними символами, у Східній Україні навіть після 1991 року їх трактують переважно негативно. У разі львівських перейме-

нувань найбільше суперечок викликала пропозиція групи експертів перейменувати велику вулицю, яка веде від головного залізничного вокзалу, на честь Степана Бандери. Задум експертів полягав у тому, що кожен гість, який прибуває до Львова, їдучи трамваем з вокзалу до міста, на одній із перших зупинок почує оголошення “вулиця Бандери”. Таку пропозицію не сприйняв навіть В’ячеслав Чорновіл, який теж народився у Східній Україні. Він намагався переконати Ореста Мацюка відкласти це перейменування, стверджуючи, що “[вся інша] Україна нас не зрозуміє”. Рішення відклали на кілька років, і цю назву запроваджено в часі однієї із останніх хвиль перейменувань. Але навіть за цих умов на адресу Львівської міськради надійшло багато листів зі Східної України, у яких виголошується протест проти цього перейменування⁴².

Ще одним суперечливим питанням стало вилучення таких високошанованих для російськомовного населення імен як Александр Пушкін та Міхаїл Лермонтов (ніби навмисне, щоб додати ситуації перцю, ім’я останнього замінено на ім’я загиблого чеченського провідника Джохара Дудаєва – хоча подійкують, що саме Лермонтов був улюбленим письменником Дудаєва)⁴³. Обидва перейменування міськрада здійснила без погодження з експертами: ті дотримувалися нейтрального ставлення у першому і негативного у другому випадку⁴⁴.

До заслуг експертної групи слід зарахувати відновлення (хоч у певних межах) колишнього багатокультурного образу міста. Міськрада тиснула на експертів, щоб ті зменшили частку російських імен, але дарма⁴⁵. Як наслідок, найбільшу неукраїнську групу досі становлять російські імена, хоча їхнє число відчутно зменшилося (з 85 у 1986 до 33 у 1997 році). Серед утриманих імен більшість становлять досоветські (*Александра Герцена, Івана Тургенева, Льва Толстого, Володимира Короленка, Івана Павлова* та інші). Є лише одне нове ім’я з російської історії після 1917 року – вулиця академіка Андрея Сахарова, яка одержала назву одразу по його смерті. Наступною за російською групою йде польська. На протигагу російській, частка польських імен навіть трохи зросла (з 9 у 1986 до 17 у 1997 році) завдяки відновленню низки назв з-перед 1939 року.

Ще одним промовистим прикладом реконструкції мультикультурної історичної спадщини стало повернення трьох старих

єврейських назв (*Старосврейська, Діаманда, Рапопорта*), що їх вилучила радянська влада, а також додання двох нових (історика галицьких і львівських євреїв Меєра Балабана і відомого письменника Шолом-Алейхема). Щодо Староєврейської, серед експертів зав'язалася дискусія навколо того, яку форму назви обрати. Деякі з них обстоювали відновлення оригінальної назви (*Старожидівська*), тоді як Мацюк наполягав модифікувати назву на *Старосврейська*, щоб уникнути будь-яких можливих кривд щодо євреїв. Зрештою, його думка перемогла⁴⁶.

В остаточному підсумку, серед усіх львівських вулиць, які мають історичні назви (у 1997 році таких було 410), 20 відсоткам надані неукраїнські імена⁴⁷. Частину становлять імена всесвітньо відомих осіб, що не мають прямого стосунку ані до Львова, ані до України, ані навіть до Східної Європи. Ця група значно зменшилася (з 25 до 11 вулиць) унаслідок усунення імен, що їх радянська система кодифікувала як предтеч комуністичної ідеології (наприклад, Дарвін, Марат), або імен, що мали якийсь стосунок до радянської історії (американський співак Поль Робсон, званий через свої симпатії до радянського Союзу). Серед нових назв у цій групі є вулиця, названа на честь Джона Леннона. Цю назву впроваджено з ініціативи місцевих студентських організацій, які подали петицію за підписами кількох сот мешканців Львова. Більшість експертів спершу відхилила цю пропозицію, як таку, що не має нічого спільного ані з національною, ані з міською історією. Зрештою її прийнято лише за наполяганням Івана Сварника. Його аргументація ґрунтувалася на його власному досвіді українського студентсько-дисидентського руху сімдесятих років двадцятого століття, коли Джон Леннон був потужним символом нонконформізму. Це перейменування викликало гострий протест окремих націоналістичних діячів⁴⁸.

ВИСНОВКИ І ПОСТ-СКРИПТУМ

Справу перейменувань група експертів трактувала як можливість дати візирець для подальшого наслідування по цілій Україні. Її проведено, за словами одного з експертів, "швидко, майже без помилок"⁴⁹. Однак львівський досвід не став прикладом для цілої постсовєтської України. Початкова хвиля перейменувань, котра, як і у Львові, почалася в останні роки

перебудови та перші роки незалежності, у більшості українських міст швидко вигасла. Наявний матеріал не достатній для прогнозування наслідків дії львівського експерименту на всій території пострадянської України. Наше порівняння тут обмежиться лише двома, хоча й дуже важливими для сучасної України, прикладами – Києва та Донецька.

У Києві, як і у Львові, зразу ж після виборів першої “демократичної” міської ради у 1990 р., була створена громадська комісія з перейменувань і пам’ятних знаків. До її складу ввійшли фахові історики та киевознавці. Однак, на відміну від Львова, співпраця між міською владою і комісією тривала досить коротко, до перших перевиборів 1994 р. Після цього Миська рада все менше прислухалася до рекомендацій комісії і більшість рішень щодо перейменувань приймала на власний розсуд. До того ж, як у міськраді, так і в комісії не було такої одногослосності щодо загальної стратегії перейменувань, як у Львові. У кулуарах київської міської влади зійшлися між собою прихильники відновлення української національної пам’яті, з одного боку, та прибічники російського імперського міту, з іншого, – а окрім того, група людей, котра керувалася просто прагматичними міркуваннями (хоча й не без певного ідеологічного підтексту). Тому нерідко рішення набирало компромісного характеру. Прикладом може слугувати перейменування колишньої вулиці Леніна. Українські демократи пропонували назвати її ім’ям Семена Петлюри, а прихильники російсько-імперської версії – повернути їй дореволюційну назву на честь київського губернатора Івана Фундуклея. Врешті-решт, дійшли компромісного рішення перейменувати вулицю Леніна на вулицю Богдана Хмельницького, котрого одна сторона могла шанувати як борця за незалежність, інша – як прихильника союзу з Росією. Сучасна карта Києва відображає цю роздвоєність: вулицю Михайла Грушевського, на якій містяться будинки Верховної Ради та інститутів Національної Академії Наук, перетинає вулиця Січневого повстання (проти Центральної Ради, де головував Грушевський). У сучасному Києві є вулиці Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Олени Теліги та Олега Ольжича – але й є вулиці Червоноармійська, Артема, Максима Горького, ба навіть три вулиці Леніна та інші⁵⁰.

Львівський приклад ще менше стосується Донецька. Хоча й там протягом останніх п’ятнадцяти років панівна раніше

“советська” ідентичність активно відтискається українською, головною однак є специфічно “донецька” ідентичність, котра поєднує радянські, українські і російські символи – з особливим наголосом на їхнє регіональне прочитання⁵¹. Місцева влада береться активно творити “європейський образ” Донецька⁵². Однак цей образ майже ніяк не проєктується на карті. У місті не скористалися навіть з такого очевидного ходу, як перейменування хоча б одної вулиці чи району на честь засновника міста, шотландця Джона Юза⁵³. Тут залишилися майже всі назви вулиць радянського періоду – включно з вулицями Леніна, 50-років Жовтня, 50-річчя СРСР тощо – а сім із дев’яти адміністративних районів і далі носять назви комуністичних діячів⁵⁴.

Малопоширенність практики перейменувань у пост-советській Україні пояснюється, з одного боку, живучістю старих (у т.ч. советських) символів серед значної частини міського населення, з іншого боку – страхом влади спровокувати ще одну дискусію навколо історичної пам’яті й тим самим розширити поле культурної війни, яка й без того переповнює Україну. До цих двох причин несподівано додається ще одна – позиція молодшого покоління, котре донедавна стояло осторонь цих дискусій. Одне з опитувань останніх років серед учнів шкіл і студентів університетів показало, що хоча більшість із них поділяють європейську орієнтацію і певну повагу до українських національних символів, вони налаштовані різко негативно щодо перейменування вулиць та спорудження нових історичних пам’ятників⁵⁵.

Перейменування вулиць, окрім Львова, набрало радикального характеру лише у західноукраїнських містах. Але й тут навряд чи варто говорити про універсальну схему: навіть у Чернівцях, столиці іншої колишньої “габсбурзької” провінції, Буковини, ще у 2002 р. у самому центрі міста можна було надібати такі назви як вул. *Фурманова*, *Хотинських комсомольців*, *Чапаса*, *Воровського* та інші⁵⁶. Порівняння Львова з іншими великими українськими містами показує, наскільки обмеженого характеру у пост-советській Україні набрала історична схема Михайла Грушевського. Вона вважається підвалиною українського національного міту і виразно надає перевагу етнічній, а не політичній (територіальній) концепції української нації⁵⁷. Зовнішньо ця схема дуже схожа на той новий, етнічно-винятковий варіант польського національного міту,

котрий здомінував у польському русі наприкінці ХІХ століття⁵⁸. Тому не дивно, що постсоветське перейменування львівських вулиць багато в чому нагадує загальні тенденції передвоєнного польського перейменування. Подібність між українським Львовом 1997 року та польським Lwowem 1938 року просто вражаюча: в обох містах центральна частина міста аж ряхтить від скупчення “національних” історичних імен (див. схему). Схожість помітна навіть на більш конкретному рівні, коли модерні історичні символи (ХІХ–ХХ ст.) явно домінують над до-модерними, а найважливіші з них кількаразово повторюються на карті міста, створюючи обличчя національного міста. Оскільки жоден львівський експерт не покликався на польські приклади перейменувань, то, правдоподібно, схожість між двома проектами просто відображує подібність логіки націоналізму.

Неможливо, однак, не помітити низки внутрішніх слабкостей українського націоналізаторського проекту у його специфічно львівському виконанні. Націоналізація має у міському просторі вимагає певної рівноваги поміж *традицією* і *модерністю*. “Політична педагогіка форми намагалася поєднати два різні чинники: глибокий пошук засновницького міту національної дійсності, закоріненого у минулому, закріпленого у минулому, виплеканого минулим, і рівно горде ствердження нової модерності [...]”⁵⁹. Жодний із цих двох чинників не зазнав повної реалізації у Львові. Щодо традиції, існують очевидні пробіли у репрезентації деяких періодів та імен. Однак значно важливіша невдача стосується модерності. У місцевій українській газеті лунали сердиті голоси щодо того, що “перейменування вулиць ... було чудовим прикладом неспроможности української інтелігенції дієво радити містом, не кажучи вже про [українську] державу”⁶⁰. Підтекст цих звинувачень очевидний: замість того, щоб заохочувати економічні реформи, що могли б стати прикладом для цілої України, міський уряд переймається відновленням історичної пам’яті.

Навряд чи ці звинувачення можна визнати цілковито слухними: у постмодерну добу власне масова культура стає великою індустрією. Туризм, що поєднує історичну пам’ять із модерними технологіями розваг, слугує потужним економічним чинником. Це, як виглядає, розуміє місцева влада. На той час, коли велику хвилю перейменувань завершено, львівський мер

Василь Куйбіда зі своєю командою намагалися запустити амбітну програму перетворення Львова на великий європейський центр туризму. Завдяки їхнім зусиллям у 1998 році місто набуло статусу культурної спадщини ЮНЕСКО. Можна припустити, що туристів з-за кордону – поляків, німців, євреїв, американців та ін. – більш за все приваблювала полікультурна спадщина міста. Судячи з назв вулиць, вони зустріли б тут зовсім не полікультурне минуле Львова, а його дуже зукраїнізовану версію. Навряд чи збігом є те, що наступний мер Любомир Буняк відклав подальшу українізацію назв вулиць – до речі, вельми роздратувавши групу експертів⁶¹.

Проект перетворення Львова на туристичний центр наразі не приніс якихось відчутних результатів. Будівлі в історичному центрі міста розвалюються, місту бракує адекватної міської інфраструктури, а починаючи з дев'яностих років, воно переживає постійну депопуляцію. Наприкінці дев'яностих з'явилася група молодших інтелектуалів, фахівців та підприємців, які спробували висунути свій альтернативний проєкт розвитку міста⁶². Значною мірою вони протистояли міськраді, звинувачуючи ту в неефективності та корумпованості. Вони поєднують перспективи майбутнього розвитку з відживленням громадянських ініціатив “знизу”. Одна з їхніх ініціатив стосувалася вулиці Джона Леннона: вони закликали мешканців вулиці прибрати її без офіційної помпи⁶³.

У 2006 р. лідер цієї групи, Андрій Садовий, став новим мером Львова. Малоправдоподібно – і це вже підтвержує перший рік його перебування при владі – що він продовжить стару хвилю перейменувань, або ж почне нову, “ліберальну”. Львів так і залишається сам зі своїми назвами вулиць, одинокий і незрозумілий серед інших великих міст України, в'язнем свого минулого і заручником сучасної української реальності.

ПРИМІТКИ:

¹ Див.: *Довідник перейменувань вулиць та площ Львова* (Львів, 1971).

² Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Berkeley, 1984), pp. 20, 24.

³ Dmytro Zlepko, “Aufbruch unter Blau-Gelb. Der Wandel von sowjetischen zum ukrainischen Lemberg”, in Peter FaBler, Thomas Held und Dirk Sawitzki, eds., *Lemberg - Lwow - Lviv. Eine Stadt im Schnittpunkt europäischer Kulturen* (Köln, Weimar, Wien, 1993)182.

⁴ Дані опитування, які проводив Інститут історичних досліджень у 1999 р.

⁵ George Schoepflin, "The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths", Geoffrey, Hosking, George Schoepflin eds., *Myths and Nationhood* (London, 1997), p. 22.

⁶ Roman Szporluk, "The Strange Politics of Lviv: An Essay in Search of an Explanation", in Zvi Gitelman (ed.), *The Politics of Nationality and the Erosion of the USSR* (London, 1992), 215–231; Roman Szporluk, "West Ukraine and West Belorussia. Historical Tradition, Social Communication, and Linguistic Assimilation", *Soviet Studies* 31, 1 (January 1979), pp. 76–98; Martin Aberg, "Putnam's Social Capital Theory Goes East: A Case Study of Western Ukraine and Lviv", *Europe-Asia Studies* 52, 2 (2000): 295–317.

⁷ Цит. за: Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, eds., *Becoming National. A Reader* (New York, Oxford, 1996), pp. 52–53.

⁸ *Ibid.*, p. 45.

⁹ See: "Stadtplan von Lemberg, um 1850", in Rudolf A. Mark, *Galizien unter Österreichischer Herrschaft. Verwaltung-Kirche-Bevölkerung* (Marburg, 1994), pp. 106–107.

¹⁰ Zbigniew Fras, *Galicja* (Wrocław, 2000), s.104.

¹¹ "Stadtplan von Lemberg, um 1850", 106–107.

¹² Детальніше див.: Harald Binder, "Making and Defending a Polish Town: "Lwów" (Lemberg), 1848–1914", *Austrian History Yearbook* 34 (2003): 57–81.

¹³ Binder, *Op. cit.*, p. 68; *Skorowidz nowych i dawnych numerów realności, tudzież nazw ulic i placów król. Stoł. Miasta Lwowa wedlug uchwały Rady miejskiej z r. 1871* (Lwów, 1879); *Gazeta Narodowa* 1 stycz. 1870, s.2; 4 stycz. 1870, s. 2-3; 5 stycz. 1870, s.3.

¹⁴ Див.: *Довідник переймувань, passim*.

¹⁵ *Plan miasta Lwowa. Verzeichnis der Strassen, Plätze und Garten von Lemberg* (L.wyw.1916); *Skorowidz ulic Wielkiego Lwowa wraz z Przewodnikiem orientacyjnym* (Lwów, 1938).

¹⁶ Про нього див. недавню книжку: Michael Stanislawski, *A Murder in Lemberg: Politics, Religions, and Violence in Modern Jewish History* (Princeton, 2007).

¹⁷ Деталі див: Ezra Mendelson, *Jewish Assimilation in Lviv: The Case of Wilhelm Feldman*, in Andrei S. Markovits, Frank E. Sysyn eds., *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia* (Cambridge, Mass, 1989) 94–110; Leila P. Everett, "The Rise of Jewish National Politics in Galicia, 1905–1907", *idem*, 149–177; Jerzy Holzer, "Vom Orient die Fantasie, und in der Brust der Slawen Feuer..." *Jüdisches Leben und Akkulturation im Lemberg des 19. und 20. Jahrhunderts* in P. Fäßler, T. Held, D. Sawitzki, eds., *Lemberg Lwów Lviv...* 75–91.

¹⁸ Про нього детальніше див.: Stanisław Makowski, "Musij Wernyhora i jego progoctwa w świetle badań polskich i ukraińskich", у Ярослав Ісаєвич, Ярослав Грицак, ред., *Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня. Доповіді і повідомлення. Історія. Розділ I* (Львів, 1994), 154–161.

¹⁹ *Plan miasta Lwowa, passim; Skorowidz ulic, passim*.

²⁰ Польська міська рада відхилила петицію Паукового Товариства імені Тараса Шевченка щодо надання імені свого патрона одній з

центральної площ. де містився осередок Товариства (Михайло Грушевський, "Улиця Шевченка у Львові", *Літературно-Науковий Вістник* 10, 4 (1900), 200-202.

²¹ 'Довідка редакції'. *Галицька брама*, травень-червень-липень 1995, с.15.

²² На цю обставину звернув мою увагу др. Вільфрід Ілге, за що хочу йому подякувати.

²³ Verzeichnis der Straßen, Gassen und Plätze nach dem Stande der Umbenennungen vom Mai 1942; Alphabetische Strassenverzeichnis des Standortes "Lemberg-Mitte" der NSDAP. Lemberg, im Dezember 1943 (*Державний Архів Львівської Облaсті*, ф. R-35, оп. 9, од. зберіг. 693, с. 2-11).

²⁴ *Державний Архів Львівської Облaсті*, ф. R-6, оп. 1, од. зберіг. 2а, арк. 18; ф. F – R-100, оп. 1, од. зберіг. 9, арк., 29, 30.

²⁵ *Довідник...*, рaссім. радянські перейменування не припинилися після 1969 року, але брак систематичного переіліку не дозволяє оцінити точну їх кількість.

²⁶ *Державний Архів Львівської Облaсті*, ф. F – R-6, оп. 1, од. зберіг. 2а, арк. 18; ф. F – R-100, оп. 1, од. зберіг. 9, арк. 29, 30. У 1939-1941, декілька старих вулиць об'єднано в більші, а тому кількість старих і нових вулиць не збігалася.

²⁷ Див. мою статтю: "Історія пам'ятника, якого не було", *Ленінська молодь*, 8 березня 1988.

²⁸ *Вулиці Львова. Путівник для службового користування. Видання виправлене і доповнене* (Львів, 1986).

²⁹ Важко простежити, як питання перейменування вирішувалося у стосунках між всеоюзною, республіканською, регіональною владами та місцевою українською культурною елітою. Пропозиції, "якими мають бути назви вулиць у Львові – обов'язково", можна знайти у щоденникових записках Петра Папча, який у 1939 р. був присланий з Києва щоб очолити оргкомітет Спілки радянських письменників у Львові (див.: *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.1 (1939–1953)* (Київ, 1995), с. 75), а перейменування почалися щойно восени 1940 р. (див.: *Державний Архів Львівської Облaсті*, ф. R-6, оп. 1, од. зберіг. 2а, арк. 18; ф. F – R-100, оп. 1, од. зберіг. 9). Вилядає, що під час першої радянської окупації (1939-1941) Київ ішов набагато далі в "українізації" Львова, а тому польській інтелігенції доводилося шукати захисту Москви (див. цікаві з того огляду спогади: Karolina Janekoroińska, *Wspomnienia wojenne (22 IX 1939-5 W 1945)* (Kraków, 2002). У записнику Василя Щурата мені вдалося натрапити на його пропозиції з квітня-травня 1945 р. щодо перейменувань вулиць Львова, складені, правдоподібно, за дорученням когось із радянських достойників (зверху на списку значиться прізвище "Ломов"). Щурат пропонував зберегти усі історичні назви, натомість замінити усі польські й католицькі на українські історичні, політичні і літературно-мистецькі символи (*записник Василя Щурата, 1944-1945 рр., без назви, в справі, зберігається у приватному архіві родини Сенів-Щурат у Львові*). Можна ризикнути припустити, що місцева еліта була зацікавлена у першу чергу в заміні польських імен українськими – а радянська влада не надто дослуховувалася до вимог українців утвердити український образ Львова.

³⁰ Dr. T. Nussenblatt, "Karol Marx potomkiem żyda lwowskiego", *Chwila* 3194 (11 lutego 1928), s.5; Ярослав Грицак, "I žyvis'ke korinnia rodyny Karla Marksa", *Lenins'ka molod'*, 5 travnia, 1987.

³¹ Roman Solchanyk, "Molding 'the Soviet People': The Role of Ukraine and Belorussia", *Journal of Ukrainian Studies* 1 (Summer 1983): 3–18; Roman Szporluk, "The Ukraine and Russia", Robert Conquest, ed. *The Last Empire. Nationality and the Soviet Future* (Stanford, 1986): 151–182.

³² Див.: Yaroslav Prytsak, "National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk", in: Zvi Gitelman, Lubomyr Hajda, John-Paul Himka, Roman Solchanyk, eds., *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk* (–published simultaneously as vol. 22 (1998) of *Harvard Ukrainian Studies*), pp. 263–281; Paul R. Pirie, "National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine", *Europe-Asia Studies*, 48, 7 (1996), pp. 1079–1104.

³³ Taras Kuzio and Andrew Wilson, *Ukraine: Perestroika to Independence. Edmonton, Toronto* (Edmonton, 1994), p. 127.

³⁴ Список пропозицій збережено в особистих архівах Ореста Мацюка та Івана Сварника.

³⁵ Інтерв'ю з Іваном Сварником. Львів, 29 січня 1999 року.

³⁶ З цієї причини ім'я першої жінки-космонавтки Валентини Терешкової прибрано з однієї з львівських вулиць, а невдовзі потому місцевий часопис зреагував на це перейменування статтею під промовистою назвою: "Бажаємо Валентині Терешковій мнужа дітла!"

³⁷ А. Дорощ, "Зміниш ім'я – зміниш долю", *Галицька брама*, травень-червень-липень 1995, с. 15; інтерв'ю з Мар'яною Долиською; інтерв'ю з Іваном Сварником.

³⁸ Там само.

³⁹ Вулицю Михайла Грушевського названо рішенням мієкрани у 1990 році, перш ніж почала працювати група експертів – див.: А. Дорощ, "Зміниш ім'я – зміниш долю", с. 15; інтерв'ю з Мар'яною Долиською; інтерв'ю з Іваном Сварником.

⁴⁰ Інтерв'ю з Богданом Якимовичем.

⁴¹ Kuzio and Wilson, *Op. cit.*, p. 155.

⁴² Інтерв'ю з Іваном Сварником; інтерв'ю з Мар'яною Долиською.

⁴³ Орест Вачков, "Чи покине Дудасв Львів?.. Вулиці можуть повернути назву Лермонтова", *Львівська газета*, 30 жовтня 2002 р.

⁴⁴ Інтерв'ю з Богданом Якимовичем. Христина Семашук, студентка гуманітарного факультету Українського Католицького Університету, звернула мою увагу на інший факт: у вересні 2004 р., після терористичного акту в Бєслаї, на вулиці Джохара Дудасва була затерто нову назву і поверх написано стару: Лермонтова. Тоді ж було ініційовано збір підписів на підтримку ідеї надати вулиці ім'я Георгія Гюгадзе. Але ця ініціатива закінчилася безрезультатно.

⁴⁵ Інтерв'ю з Мар'яною Долиською.

⁴⁶ Інтерв'ю з Іваном Сварником.

⁴⁷ Підраховано на основі: *Львів Карта-Схема. Інформація станом на грудень 1997 р.* (Львів, 1997), с.2–10.

⁴⁸ А. Дорощ, "Зміниш ім'я – зміниш долю", с. 15; інтерв'ю з Мар'яною Долиською; інтерв'ю з Іваном Сварником.

⁴⁹ Інтерв'ю з Богданом Якимовичем.

⁵⁰ Людмила Малес, “Карта міста: символічний простір управління”, *Критика* 11, 1–2 (111–112) (січень-лютий 2007), с. 17–19; Максим Стріха, “Зникомий Київ будинків і пафв”, *там само*, с.20–22; *Вулиці Києва. Довідник* (Київ, 1995), с. 58, 59, 70, 156, 220, 229;

⁵¹ Див. детальніше: Ярослав Грицак, *Страсті за націоналізмом* (Київ, 2004), с. 192–193.

⁵² Див. розкішно виданий спеціальний номер “Міжнародного общественно-політичного журналу МОР-СП” (№ 1 (2003)) під назвою “Європейське лице Донецька” з передмовою тодішнього прем’єр-міністра Віктора Януковича та надзвичайного й повноважного посла Російської Федерації в Україні Віктора Черномирдіна.

⁵³ Стріха, “Зникомий Київ”, с. 22.

⁵⁴ *Донецьк-2000. Бізнес-схема*.

⁵⁵ Оксана Омельченко, “На екваторі, Середньостатистичний українець очима психолога”, *День*, 26 листопада 2003, с. 7.

⁵⁶ Чернівці. Бізнес-історія-туризм. Юніт, Укреоцбанк: Чернівецька обл., 2002 рік;

⁵⁷ Ми відселисмо тут до розрізнення між “етнічною” та “політичною” концепціями нації, які викладені в порівняльній літературі про націоналізм, e.g. Anthony D.Smith, *National Identity* (Reno, Las Vegas, London, 1991), 12, 80, 149–150. Очевидно, що обидві концепції відіграють радше роль “ідеальних моделей” у практиці національних рухів найчастіше посидують елементи однієї і другої (див.: Rober Brubaker, “Myths and misconceptions in the study of nationalism”, John A.Hall, ed., *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism* (Cambridge University, 1998), pp. 298–301).

⁵⁸ Див. детальніше: Brian Porter, *When Nationalism Began to Hate. Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland* (Oxford, New York, 2000).

⁵⁹ Bruno ‘Tobia, “Urban space and Monuments in the ‘Nationalization of the Masses’: The Italian Case”, in Stuart Woolf, ed. *Nationalism in Europe, 1815 to the Present. A Reader* (London, New York, 1996), 172.

⁶⁰ Михайло Дєп’як, “No pasaran!”, *Поступ*, 14 жовтня 1999 р.

⁶¹ Інтерв’ю з Богданом Якимовичем. Львів.

⁶² *Концепція розвитку Львова. Перспективи стратегічної програми. Матеріали до конференції 3 березня 2001 року* (Львів, 2001).

⁶³ Зоряна Онишківич, “Пам’ять”, *Поступ*, 12–19 жовтня 2000 р.